

Luka Pejić (ur.). *Ljudi s margine. Prilozi iz socijalne historije Banske Hrvatske u 19. stoljeću. Osijek: Filozofski fakultet, 2024., 397 str.*

Zbornik upečatljivoga naslova *Ljudi s margine. Prilozi iz socijalne historije Banske Hrvatske u 19. stoljeću* objavljen je 2024. u nakladi Filozofskoga fakulteta u Osijeku. Uredio ga je dr. sc. Luka Pejić, nastavnik s Odsjeka za povijest osječkoga Filozofskog fakulteta, sa željom za rasvjetljavanjem društvenih rubova i marginaliziranih skupina na prostoru Banske Hrvatske. Zbornik se sastoji od predgovora, jedanaest priloga koji obrađuju teme vezane uz socijalnu historiju Banske Hrvatske na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće te popisa literature, a namijenjen je profesionalnim istraživačima, studentima povijesti te široj čitateljskoj publici. Svi su prilozi produkt višegodišnjih istraživanja istaknutih autora i autorica o marginalnim društvenim skupinama tijekom „dugoga” 19. stoljeća te predstavljaju vrijedan priručnik i metodološku platformu za sve koji se također bave istraživanjem procesa marginalizacije na svim društvenim razinama.

U predgovoru podnaslova *Kako pristupiti margini?* urednik zbornika čitateljima približava pojam historije odozdo, kojim se naziva promatranje povijesti kao dijalektičke konfrontacije između dvaju društvenih slojeva – superiornoga i inferiornoga. Pred istraživače historije odozdo stavljen je nelak zadatak apstrahiranja i uobličavanja fragmentarnih i necjelovitih dokumenata koji svjedoče o onima izguranima na društvene margine: politički, ekonomski, rodno i rasno diskriminiranim i podčinjenim skupinama i pojedincima. Naglasak je tako u svim člancima stavljen na marginalne društvene skupine: Rome, prosjake, zapuštenu djecu, zatvorenike, prostitutke itd. Dio radova bavi se i socijalnim problemima u širem smislu kao što su antisemitizam, ratno dezerterstvo, alkoholizam. U pogledu historije odozdo urednik upozorava na postojanje širokoga prostora koji tek treba ispuniti budućim istraživanjima.

Prvi članak, autora Danijela Vojaka, nosi naziv *Na marginama društva ili iz povijesti romskog stanovništva u Banskoj Hrvatskoj na prijelazu stoljeća, 1880. – 1918.* U njemu je predstavljena kompleksna slika romskoga identiteta koju čini postojanje različitih romskih skupina u Hrvatskoj i drugim europskim zemljama, koje se razlikuju prema jeziku, vjeri, običajima itd. Od samoga početka doseljavanja Roma na ove prostore, još od druge polovine 14. stoljeća, vlasti su poduzimale razne asimilacijske mjere, često koristeći represivne metode, ne bi li integrirale romsku populaciju u društvo te ju prisilile na sedentarni način života. Istražena je negativna percepcija neromskoga stanovništva prema Romima, temeljena na stereotipima i predrasudama. Navode se i primjeri dobrog odnosa neromskoga i romskoga stanovništva u Banskoj Hrvatskoj (neki od njih vezani su i uz međusobne brakove). Autor zaključuje da takva sociokulturna izolacija Roma u hrvatskom društvu djelomično postoji i u kasnijim razdobljima na ovom području, uključujući i današnje vrijeme.

U sljedećem tekstu, *Antisemitizam u Banskoj Hrvatskoj na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće*, Ljiljana Dobrovšak pruža pregled antisemitskih pojava s posebnim naglaskom

na 1883. godinu i protumađarske (ujedno protužidovske) demonstracije, kad su u Hrvatski sabor upućeni javni zahtjevi za istjerivanje Židova, koje se optuživalo za „sklonost urotama, kovanju zavjera motiviranih željom za dominacijom, iskorištavanjem i nanošenjem štete, sve do sklonosti organiziranju golemih zavjera s ciljem gospodarenja svijetom”. Antisemitizam je u Hrvatskoj imao djelomično uporište i u tisku krajem 19. stoljeća. Određeni broj novina objavljivao je antisemitske priloge, ali većina ipak nije bila protužidovski orijentirana. Službene su vlasti u Hrvatskoj redovito kažnjavale one koji su pokazivali antisemitski karakter.

U *Prilogu poznavanju položaja prosjaka na prostoru Hrvatske i Slavonije tijekom „dugog” 19. stoljeća* Veljko Maksić bavi se marginaliziranim položajem prosjaka na hrvatsko-slavonskom prostoru te prosjačenjem kao društveno neprihvatljivim ponašanjem, odnosno nemoralnom prijetnjom društvenoj stabilnosti. U radu je opisan odnos prema siromaštvu od srednjega vijeka do modernoga doba, pri čemu se kolektivni stav prema toj društvenoj pojavi mijenjao od benevolentnoga ignoriranja do razvijanja sućuti prema siromašnima kao posljedice razvoja kršćanske misli koja u siromaštvu vidi jedan od temeljnih motiva kršćanske vjere. U novom se vijeku netolerantnost prema prosjacima zasnivala na njihovu „besposličarenju”, odnosno nepoštovanju radne etike i društvene odgovornosti. U tekstu je prikazano i viđenje prosjaštva te popratnih devijantnih ponašanja u hrvatskom novinskom tisku 19. stoljeća.

U članku „*Za našu djecu!*” *Skrb za ugroženu djecu u Banskoj Hrvatskoj u „dugom” 19. stoljeću* Štefka Batinić osvrće se na položaj djece bez odgovarajuće roditeljske skrbi te prikazuje razvoj organizirane socijalne zaštite ugrožene i nezbrinute djece u Hrvatskoj. Veći dio rada autorica je objavila i u katalogu izložbe *Kao Hlapić i Gita: siročad u Hrvatskoj potkraj XIX. i početkom XX. stoljeća*, postavljene 2013. u Hrvatskom školskom muzeju povodom 100. obljetnice prvoga izdanja *Čudnovatih zgoda šegrta Hlapića*. Početkom 20. stoljeća, tzv. stoljeća djeteta, profiliraju se prvi stručnjaci, mahom iz učiteljskih redova, za problematiku zaštite siročadi i nezbrinute djece, čiji su entuzijizam i angažman rezultirali institucionalnim oblicima socijalne i pedagoške skrbi za djecu. Posebno su se tim pedagoškim i socijalnim problemom bavile hrvatske učiteljice, od kojih se ističu Katarina Fritz, Marija Jambrišak, Jagoda Truhelka i Milka Pogačić. Važan je doprinos Udruge učiteljica kraljevina Hrvatske i Slavonije, unutar koje je 1908. osnovana Sekcija „Za našu djecu”. Sekcija je provela brojne akcije radi prikupljanja sredstava za pomoć potrebitoj djeci u vidu organiziranja ferijalnih kolonija i skloništa, nabave odjeće, knjiga i školskoga pribora te osnutka jednoga od najljepših dječjih domova u Austro-Ugarskoj Monarhiji – Dječjega doma u Kukuljevićevoj.

Ana Rajković Pejić u članku *Naprednjačke muškarke i pale žene: žene na društvenoj margini* analizira marginalizirani položaj žena koje su pripadale različitim društvenim skupinama, odnosno društveni status radnica, prostitutki, članica raznih humanitarnih društava itd. Problematizira se heterogenost ženskih identiteta s obzirom na njihovu udaljenost od centra moći. Tako su žene iz radničke klase bile izložene drugačijim problemima od žena koje su pripadale višem građanskom sloju; one su se

borile za svoja radnička prava sudjelujući u generalnim štrajkovima, dok su žene iz građanske klase djelovale pretežito u okvirima dobrotvornih društava te zalažući se za pravo glasa. Ono što je bilo zajedničko obama ženskim identitetima bio je njihov drugotni položaj u odnosu na mušku dominaciju i društvenu supremaciju. Posebna je pozornost posvećena iznimno marginaliziranoj društvenoj skupini – prostitutkama, čiji su rad vlasti zakonski regulirale, odnosno kontrolirale zabranivši im pristup javnim okupljalištima kao što su restorani, slastičarnice, kazališta...

Slabo zastupljenim područjem u hrvatskoj historiografiji – pitanjem kućne služinčadi – bavi se Katarina Horvat u članku *Kućna služinčad u Zagrebu 1880. – 1914.* Ta društvena skupina sama po sebi nije bila na margini jer se radilo o poslu koji je ipak pružao bolje uvjete rada od mnogih drugih, pa i mogućnost napretka u građanskom društvu. Na prijelazu stoljeća Zagreb se rapidno širio te je iz malenoga grada izrastao u industrijski i gospodarski centar. Porast broja stanovnika podrazumijevao je i veću potrebu za kućnom poslugom, koja je dolazila iz Hrvatske i Slavonije, ali i drugih dijelova Monarhije, pa i šire. Autorica upućuje na služinske redove kojima su se uređivali odnosi između poslodavca i posluge, ali i, s druge strane, na podozrivost gradskih vlasti prema nezaposlenim slugama i služavkama, koji su se znali odati nećudorednom ponašanju – krađi, skitnji, prosjačenju. U radu se izvještava o zagrebačkim kućanskim školama za praktičnu izobrazbu ženske mladeži te se iznose i negativne strane te djelatnosti u pogledu radnoga vremena i neprestane dostupnosti gospodarstvu. Također, u takvim su domaćinstvima često nastajala neželjena, izvanbračna djeca, što je predstavljalo ozbiljan društveni i zdravstveni problem.

Valentina Kezić u prilogu *Položaj radništva Banske Hrvatske krajem 19. i početkom 20. stoljeća* nastoji približiti položaj radništva Banske Hrvatske od postupne industrijalizacije i razvoja kapitalističke privrede krajem 60-ih godina 19. stoljeća do završetka Prvoga svjetskog rata. Bilo je to vrijeme ubrzanoga demografskog, političkog, kulturnog i urbanističkog razvoja Zagreba, kada grad postaje glavno administrativno središte, što je dovelo do rasta broja industrijskih poduzeća i radnika. Niske plaće, razni nameti, nepoštovanje radnoga zakonodavstva, zapuštena radnička naselja bez odgovarajućih osnovnih higijensko-zdravstvenih uvjeta – sve su to bili razlozi za pojačano uključivanje radnika u radnički pokret i osnivanje radničkih društava. Radnici su počeli organizirati štrajkove ne bi li poboljšali svoje radne uvjete, ostvarili opće pravo glasa, slobodu tiska te pravo obilježavanja Praznika rada. Postupno su počeli prihvaćati socijalistička načela, a 1894. formira se i Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije, čime radništvo dobiva političku platformu, koja u idućim razdobljima biva suočavana s represijom, financijskim problemima te usporena Prvim svjetskim ratom.

O modernizaciji kazneno-pravnoga sustava u drugoj polovini 19. stoljeća na području Banske Hrvatske piše Luka Pejić u članku „*Opasni slojevi*” 19. stoljeća: *zločinci i zatvorenici u Banskoj Hrvatskoj*. Bilo je to vrijeme kad su otvoreni kaznionica u Lepoglavi (1854.) i zagrebački zatvor za žene (1855.). Tijekom banovanja Ivana Mažuranića (1873. – 1880.) provedene su reforme vezane uz upravu kaznionica

i kaznene postupke, a 1875. osnovan je Statistički ured Kraljevske dalmatinsko-hrvatsko-slavonske vlade radi praćenja podataka o kriminalitetu. Do kraja 19. stoljeća u Banskoj Hrvatskoj kažnjavanje smrću postalo je rijetko. Ravnatelj lepoglavske kaznionice Emil Tauffer u radu je vidio sredstvo moralnoga preodgoja te se zalagao za uvođenje nastave za zatvorenike. Godine 1877. osnovana je zatvorska knjižnica. Autor navodi da su unatoč reformama zatvorski uvjeti bili loši, hrana oskudna i nekvalitetna, čuvari potplaćeni... Pozornost u članku usmjerena je i na nisku stopu kriminaliteta žena u Hrvatskoj i Slavoniji u odnosu na zapadne zemlje zahvaćene emancipacijom, s kojom je proporcionalno rastao i broj počiniteljica kaznenih djela.

U idućem prilogu, naslova *Osobe manje duševne vrijednosti: ludilo i zločin u Hrvatskoj na prijelazu stoljeća*, Vinko Korotaj Drača, koristeći psihijatrijske udžbenike i primarne medicinske izvore kao što su povijesti bolesti i stručni članci, obrađuje temu marginalizacije duševno oboljelih i tumači stvaranje diskurzivnih veza između duševne bolesti i kriminaliteta, što je pogodovalo stigmatizaciji takvih osoba. Iz perspektive psihijataru Kraljevskog i zemaljskog zavoda za umobolne u Stenjevcu kriminalitet se objašnjavao kao biološki uzrokovana, prirođena pojava. Autor opisuje prevladavajuće psihijatrijske teorije vezane uz društvenu devijaciju i kriminalitet u okvirima europske psihijatrije, koja je izravno utjecala na stenjevečke liječnike te kategorizaciju triju elementarnih tipova zločinačkih ličnosti: „moralnog luđaka”, „epileptičara” i „paranoika”. Stigmom su bili zahvaćeni pripadnici siromašnih i deprivilegiranih društvenih skupina (alkoholičari, epileptičari, nezaposleni, homoseksualci), pri čemu se na njih gledalo kao na degenerirane osobe.

O problemu alkoholizma u 19. stoljeću piše Iva Salopek Bogavčić u tekstu *Alkoholizam kao socijalna bolest Banske Hrvatske*. Druga polovina 19. stoljeća vrijeme je industrijskih, kulturnih i zakonodavnih promjena, uslijed čega se javlja i problem alkoholizma. Ovim se radom želi ispitati jesu li alkoholičari, odnosno uživatelji alkoholnih pića bili marginalizirana skupina u društvu s obzirom na sveprisutnost alkohola u tom vremenu svekolikih promjena. Malen je broj onih koji su uočavali loš utjecaj alkohola na ljudsko zdravlje, no može se govoriti o antialkoholičarskom pokretu na prostoru Banske Hrvatske, kojim je započeo proces educiranja o opasnostima koje nosi prekomjerno uživanje alkoholnih pića. Zanimljivo je da su upravo predstavnici toga pokreta bili marginalizirani kao „apstinenti” jer su alkohol preporučivali čak i liječnici svojim pacijentima, majke ga davale djeci ne bi li ih smirile... Postojalo je uvjerenje o blagotvornom djelovanju alkohola na ljudski organizam.

Posljednji prilog zbornika, *Kraj Prvog svjetskog rata u Hrvatskoj: fenomen Zelenog kadra* autora Zrinka Novosela, analizira pojavu ratnoga dezerterstva hrvatskih vojnika u Austro-Ugarskoj Monarhiji. Naziv za tu skupinu vojnika koja je izazivala nemire i dovela do stanja bezvlašća u hrvatskim zemljama na kraju Prvoga svjetskog rata jest zeleni kadar. Razlog takva ponašanja ležao je u izbjegavanju ponovne regrutacije i ogorčenosti prema mađarizaciji. skrivajući se od vlasti na nepristupačnim terenima, pljačkali su plemićka imanja, poštanske urede i oružničke postaje ne bi li prikupili

hranu i oružje. Zelenom kadru pridružile su se, osim dezertera, i druge grupacije kao što su nezadovoljni seljaci, povratnici iz ratnoga zarobljeništva te kriminalci. Tako memoari Vladka Mačeka ocrtavaju atmosferu na bojišnici u jesen 1918. i loše stanje vojnika, koji su boravili u nehumanim uvjetima uskraćeni za hranu, odjeću i ogrjev. U radu se na temelju objavljene izvorne građe analiziraju pojedine kategorije sudionika te motivi za pojavu takve vrste banditizma.

Jedanaest značajnih sociohistorijskih priloga na kraju prati opsežan popis literature koja uključuje monografije i članke posvećene marginaliziranim skupinama 19. stoljeća. Želeći dodatno afirmirati historiju odozdo, Luka Pejić ovim zbornikom stvara temelj za buduće istraživačke doprinose koji problematiziraju procese marginalizacije u Hrvatskoj i ukazuju na utišane glasove ljudi na margini.

Lea Bakić

Branimir Mendeš (prir.). *Diskursi o dječjoj igri – Tematski izbor radova hrvatskih pedagoga*. Zagreb: Novi redak, 2024., 235 str.

U izdanju nakladničke kuće Novi redak u Zagrebu je 2024. objavljena knjiga *Diskursi o dječjoj igri – Tematski izbor radova hrvatskih pedagoga*. Priređivač doc. dr. sc. Branimir Mendeš skupio je radove kao odraz svoje težnje da zastupljene priloge učini dostupnima širokoj čitateljskoj publici. Središnji problem knjige je igra djece rane i predškolske dobi. Organizacijska koncepcija knjige jednostavna je i pregledna. Knjiga započinje predgovorom priređivača. Slijedi središnji dio knjige, naslovljen *O igri s različitih motrišta*. Riječ je o dvadeset odabranih priloga u autorstvu sedamnaestero recentnih hrvatskih pedagoga. Završni dio knjige sadržava podatke o priložima u knjizi te o zastupljenim autorima.

Prvi prilog, *Igra* (1895.), rad je **Antonije Cvijić** (1865. – 1936.), pionirke predškolskoga odgoja u Hrvatskoj i jedne od prvih stručnih zabavišnih učiteljica. U odbranom prilogu autorica razmatra dječju igru u kontekstu zabavišta (današnjih dječjih vrtića). Otklanja tumačenje igre kao puke *igrarije*. Definira ju kao „najbistriji proizvod čovjeka u djetinjskoj dobi”. Pitajući se je li prikladno da odrasli utječu na dječju igru i diktiraju je, procjenjuje da je djetetu potrebna igra bez pritiska autoriteta, no uz pripomoć zabavišne učiteljice. Sugerira smjernice za stvaranje igrovnoga konteksta, navodi oblike podrške djetetu. Napominje da igra ne smije biti zamorna. Njome se dijete treba rasteretiti i zabaviti te privesti samostalnosti.

Drugi prilog je znanstvena rasprava dr. **Vladimira Jankovića** (1903. – 1979.), pedagoga i teoretičara tjelesnoga odgoja djece i mladih. Nosi naslov *Značaj igre u razvoju čovjeka i njezina odgojna vrijednost* (1940.). Autor tumači igru kao višedimenzionalnu pojavu koja zadire u čovjekovo bivstvo. Propituje različite teorije nastanka igre, promatrajući igru iz biološke, pedagoške, psihološke i sociološke perspektive. Razmatra